

İrk, Din ve İşçi Gruplaşmaları Bağlamında Osmanlı Sendikaları¹

Mehmet Mubarek Alan²

Öz:Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısının üç özelliği vardır, bunlar; fiskalizm, gelenekçilik, iaşeciliktir. Gelenekçi bir konumda olan Osmanlı iktisadi, değiştirilmesi gerekmiyorsa geçmişten gelen uygulamayı devam ettirmiştir. Gerekliğinde uygulamayı ıslah etmiş ve kökten bir değişime yol açmamıştır. Ancak 19. yy.'da dünyada meydana gelen devrimler küresel niteliğe sahiptir.

19. yy.'da tohumu atılan milliyetçi düşünceler, sanayi alanındaki değişimler ve dönemin ruhu olan “özgürlüğü” yakalayabilmek için yapılan devrimler, modern dünyanın tamamını etkilemiştir. Bu etkiden Osmanlı Devleti devlet ve toplum bazında uyumu ya da direnişi sağlayamamıştır. Bu olaylar neticesinde ortaya çıkan gruplaşma, Osmanlı Devleti'nde daha mikro düzeyde kendisini göstermiştir.

Osmanlı işçi grupları mikro anlamda görülebilen ayrışmaların en göze çarptığı gruptur. Normal şartlar altında, işçi gruplarının emek sömürüsü karşısında birleşmesi beklenirken, Osmanlı'da işçi grupları birleşme yerine daha çok ayrılmıştır. Bu çalışma genelde Osmanlı işçi gruplarının, spesifik olarak da İstanbul reji işçi sendikalarının neden birleşemediği üzerine bir çalışmadır. Çalışma, işçi grupları arasındaki ayrılıkların milliyet ve din eksenli farklılıklardan kaynaklandığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Sendika, Reji Şirketi, Milliyetçilik, İşçi

¹ Bu çalışma, Marmara Üniversitesi İktisat Tarihi tezli yüksek lisans programından mezuniyetim sonucunda oluşan tez çalışmamın araştırma sonuçlarına kısmen yer vermektedir.

² Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Tarihi Anabilim Dalı, mehmetalan@sdu.edu.tr, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0003-3968-8300>.

Ottoman Unions in the Context of Race, Religion and Worker Groups

Abstract: The economic structure of the Ottoman Empire has three characteristics; these are fiskalism, traditionalism, provisionism. Ottoman economics, which was in a traditional position, continued the practice from the past if it did not need to be changed. It corrected the practice when necessary and did not cause a radical change. Though, the revolutions in the world in the 19th century have a global character. Nationalist ideas thrown in the nineteenth century, changes in the industrial field, and revolutions to capture the freedom which was the zeitgeist, affected the entire modern world. The Ottoman State could not achieve this adaptation or resistance on the basis of state and society. The factions that emerged as a result of these events were observed at the micro-level in the Ottoman Empire.

The Ottoman *proletariat* is the group which the divergences that can be seen in the micro level are most noticeable. Under the normal circumstances, it is expected that the workers has to be united against the labor exploitation not the differentiated. This paper is about on why the Ottoman workers- at the general basis- and specifically Istanbul Regie Workers' unions can not be united. Paper shows that the differences between worker's groups are caused because of nationality and religion-based differences.

Keywords: Ottoman Empire, Syndicate, Regie Company, Nationalism, Worker

Giriş

19. yüzyılda sanayi alanında meydana gelen gelişimler, üretim sürecinde devrime neden olmuştur. Kitle üretimi geleneksel üretim yöntemlerini geriletmiş ve kapitalist üretim biçimini ortaya çıkarmıştır. Bu süreç içerisinde, kapitalist üretim biçimini benimsemiş olan bölgelerde sınıfsal farklılıkların olduğu görülmüştür. Kapitalist üretim, maliyeti minimize ve kârı maksimize etme mantığı üzerine kurulu olduğu için; burada bir sömürünün olması kaçınılmazdır ve bu durum sınıflar arasında gelir farklılıklarını oluşturmuştur. Bu gelir farklılıklarının neden olduğu sosyal ayrışma; 18. ve 19. yüzyıllarda insanlar arasında siyasal, ekonomik ve sosyolojik bağlamdaki farklılıkları arttırmış ve bu sosyal ayrışma ile bağlantılı olarak dünya tarihini etkileyen üç olay yaşanmıştır. Bunlar; Fransız İhtilâli (1789), Sanayi Devrimi (1854), Bolşevik İhtilâli (1917)'dir.

19. yy.'a kadar Fransa'da da iktidarın egemenlik erkini Tanrı'dan aldığı inancı mevcuttur ve bu fikir sorgulanamaz bir konumda olmuştur. Bu yetkiyle birlikte, devlet kurumlarının ve işleyişinin tek bir ele bağlanması; halk ve yönetim arasındaki mesafeyi açmıştır. Değişimin olması gerektiğini savunan Montesquei, Voltaire, Jean-Jacques Rousseau, Diderot gibi düşünürler devlet ve insan hakkındaki görüşlerini ortaya atmışlar ve devrimin teorik altyapısını hazırlayan zemini sağlamışlardır. Fransız İhtilâli'nden önce toplum üç sınıfa ayrılmıştır; asiller, rahipler ve üçüncü sınıf. Asiller, aristokrat sınıf olarak tanımlanırken, bu

sınıfın devlet memuriyetlerinde ve orduda önemli görevler aldığı ve refah bakımından en üst seviyede olduğu görülmektedir. Ruhban sınıfını oluşturan rahipler, önemli ayrıcalıklara sahiptir, kiliseyi nispeten bağımsız bir şekilde yönetmiş, halktan yardım toplamış ve krala destek olmuşlardır (Yakut, 1999: 75-80). Üçüncü sınıf ise, devrimde önemli rolü olan Emmenuel Sieyes tarafından, Fransa'nın her şeyi olan, siyasal düzende hiçbir konumu bulunmayan ve amacının siyasal düzende bir yeri olmak olanlar şeklinde tanımlanmıştır (Detaylı bkz. Sieyès, 1875). Üçüncü sınıf, ihtilâlden önce iyice belirginleşerek burjuvalar ve köylüler olarak iki ana kısma ayrılmıştır. İhtilâl, toplumsal yapının değişimi ve kral ile kraliçenin idamı ile son bulmuş ve nispeten daha katılımcı bir sistem kurularak üçüncü sınıfın, siyasal yönetimde yer alması sağlanmıştır.

1759'da James Watt'ın buharlı makineyi keşfi ve akabinde buhar gücünün endüstride yoğun bir şekilde kullanılmasıyla, üretimde kullanılan enerji kaynağı geleneksel olarak insan, hayvan, rüzgâr ve akarsu iken, buhara dönüşmüştür. Bununla birlikte buhar üretimi için, kömür çelik tüketimindeki artış belirginleşmiştir. Bu durum, üretimde geleneksel yöntemlerin dışına çıkıp, kitlesel üretimi ortaya çıkarmıştır. Böylece makinelerle üretim miktarı, önceki dönemlere göre artış göstermiştir (Güran, 1988: 94-95). Üretim miktarının artışı ile birlikte sermaye birikimine sahip olan burjuva, yatırımlarını imalât sanayine yöneltmiş ve daha çok fabrika kurulmuştur. Fabrikalarda çalışan işçi sayısı, fabrika sayısının artış göstermesi ile artmış ve burjuva ile proleterya arasındaki sınıfsal ayrım daha da belirginleşmiştir. Buna istinâden işçilerin çalışma sürelerinde artış, çalışma koşullarındaki şartların zorluğu, ücret artış oranlarında düşüşler olduğu görülmüştür (Talip, 1963: 22-23).

Üçüncü devrim, Bolşevik İhtilâli'dir. Bolşevik İhtilâli'nin iktisadi, siyasi ve kültürel sebepleri bulunmaktadır. İktisadi sebepler başlığını incelediğimizde; en dikkat çeken sebebin sosyal adaletsizlik olduğu görülmektedir. Bu dönemde köylü ve işçiler ile zengin kesim arasındaki gelir dağılımındaki adaletsizlik oldukça büyük düzeydedir. Diğer bir ifadeyle yatırım araçlarını elinde bulunduran burjuva ile sadece emeğini satarak geçimini sağlayan proleterya arasındaki gelir eşitsizliği giderek artmaktadır. Kültürel bakımdan dikkat çeken sebep; zamanın ruhu olan "bireyin özgürleşmesi"nin önündeki engellerin kaldırılması gerektiğidir. Buna istinâden yeraltı örgütlenmeleri ve Marksist örgütler çoğunlukta olmak kaydı ile her türlü muhalif fikirdeki örgütlerin oluşumlarına rastlamak mümkündür. Siyasi sebeplere bakıldığında görülen, gittikçe halktan kopuklaşan iç politika ile 1. Dünya Savaşı'ndaki yenilgilerle birlikte oluşan istikrarsız ortamdır, bunlarla birlikte Çarlık'ın yayılmacı politikaları sonucunda yapmaya çalıştığı asimilasyona tepki olarak, asimilasyona maruz kalan gruplar Bolşevik İhtilâli'ne destek vermişlerdir (Gündüz, 1917: 2).

Dünya tarihinde önemli etkileri bulunan bu üç devrim, Osmanlı Devleti'ni de büyük ölçüde etkilemiştir. Osmanlı ekonomisinin üç karakteristik özelliği bulunmaktadır; bunlar iaşecilik, gelenekçilik ve fiskalizmdir. Bu özelliklerin

yanında, devletin ekonomiye çok ayrıntılı bir müdahalecilik ile tam bir ilgisizlik halinin ortaya çıkarmış olduğu paradoksal tavrı görmek mümkündür* (Genç, 2012: 89). Bu paradoksal durum, Osmanlı ekonomisinin karakteristik özelliği olan gelenekçilik ile birlikte yürütülünce, Avrupa’da buhar makinesinin üretime eklenmeye başlanması ile Avrupa-Osmanlı ticari ilişkilerini de Osmanlı aleyhine olacak şekilde etkilemiştir. Bundan ötürü, 1827’de Osmanlı Devleti’nde, devlet tarafından seri bir şekilde fabrikalar kurulmaya başlanmış; ancak bu 1850’de sonlandırılmıştır. Çünkü bu fabrikaların ürünleri ithal rekabetine dayanamamış, esnaflar da devlet fabrikaları gibi ithal rekabetine dayanamayıp, daralmaya gitmişlerdir (Genç, 2012: 97). Ekonominin daralması ilerleyen süreçte devam etmiş, finansman için alınan borçlar ödenememiş ve nihayetinde 1875’de Osmanlı maliyesi iflasını ilan ederek, borçlarını ödeyemeyeceğini duyurmuştur (Oktar, 1992: 16). Bu durumu Muharrem Kararnamesi (1881)’nin ilânı ile birlikte, dış borçlara karşılık verilen gelir getiren emtianın işletilmesi imtiyazlarının, alacaklı ülkelere verilmesini ve onlar tarafından işletilmesi izlemiştir. İmtiyazları elde eden alacaklı ülkeler, Osmanlı topraklarında, kitlesel üretime müsait sanayi işletmeleri kurmuşlardır; böylece, sanayi devriminin etkileri doğrudan olmasa bile, dolaylı olarak Osmanlı Devleti’nde görülmüştür. Bu etkilerin sonucunda oluşan en belirgin oluşum, dış dinamikler neticesinde ortaya çıkan işçi gruplarıdır.

Osmanlı Devleti’nde I. ve II. Meşrutiyet hareketleri ile birlikte monarşinin yanında halkın temsil edildiği meclis kurularak, halkın talepleri daha görünür hale getirilmiştir. 1867’de Yeni Osmanlılar’a kadar, siyasi olarak, vatandaşların yönetim ile alakalı bir teşebbüslerinin bulunduğu söylenemez. Profesör Akşin bu konuda, Yeni Osmanlılar’ın yeni bir yönetim tarzından çok, Osmanlı Devleti’nin yeniden güçlü, saygıdeğer bir devlet olması için çabaladıklarını, onların aslında aydınlanmış bir istibdadı aradıklarını belirtir. Akşin’e göre; Fransa’dakine benzer bir siyasal özgürlük talebinin, gazetecilerin basın özgürlüğüne olan talebinden kaynaklandığı ve böylece özgürlük ve yönetim ile alakalı taleplerin görünür hale geldiği görülmüştür. Yeni Osmanlılar, özgürlük taleplerini Fransa’daki durumu referans alarak meşrulaştırmışlardır. 1876’da meşrutiyetin ilanı büyük bir başarı sayılmıştır. Ancak, meşrutiyetin askıya alınması, 30 yıllık istibdadı ortaya çıkarmış ve sonrasında ülkenin içerisinde bulunduğu mali sıkıntılarla birlikte II. Meşrutiyet’in doğabilmesi için gerekli şartlar sağlanmıştır. Bu şartlar, 1908’de mekteplilerin çoğalması ile II. Abdülhamit’e yeniden kabul ettirilmiştir (Akşin, 1994: 5-7). Bu özgürlük talepleri, İstanbul halkı üzerinde de etki yapmış ve

* Tabakoğlu, İstanbul fırıncıları ile alakalı bir arşiv belgesinde, fırıncıların altı aylık zahire stoğu bulundurması gerektiğini, standartlara uygun ekmek, çörek vs. çıkartması gerektiğini, fırınlarını kapatmamak ve devletle tüccara aldıkları zahirenin parasını zorluk çıkarmadan ödemek zorunda olduklarını; işini herhangi bir sebeple bırakmak zorunda kalan ekmeççi veya uncuların fırın veya değirmenlerini ancak kendi mesleklerinden birine devredebileceklerini aktarmıştır (Cevdet, Belediye, 1047, 15 Cemâziye’l Ahir 1194/18.06.1780, Aktaran: Tabakoğlu, 2009: 398). Bu ve bunun gibi yüzlerce belgede esnaf ve zanaatkârın nasıl çalışacağı ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. İlgisizlik hali de Genç’in de belirttiği gibi Osmanlı ekonomisinin gelenekçiliğinden kaynaklanmaktadır; çünkü gelenekçilik özünde geçmişten gelen uygulamayı devam ettirip, gerektiğinde islah etmek üzerinde kurulmuştur. Bundan ötürü ekonomi “kendi kendine” işleyebilen bir durumdadır (Genç, 2012:50)

çalışmanın ilerleyen bölümleri üzerinde görüleceği gibi, işçilerin grevlerinin artışında önemli bir rol oynamıştır.

Bolşevik İhtilâli'ne benzer bir süreci Osmanlı Devleti yaşamamıştır. Yani, sömürülen sınıf örgütlenerek yönetimi değiştirmemiştir. Burada cevabı aranan soru, Bolşevik İhtilâli'nin yaşanmasına sebep olan unsurlar Osmanlı Devleti'nde "kısmen" mevcut iken; neden buna benzer bir olay* Osmanlı Devleti'nde yaşanmamıştır, sorusudur. Bu dönemde ekonomisinin yönetimini Duyûn-ı Umûmiye İdaresi ile dolaylı olarak, borçlu olduğu ülkere bırakmak zorunda kalan Osmanlı Devleti'nde grevlerin sayısında gözle görülür bir artış olmuştur. II. Meşrutiyet'in yaşandığı 1908 yılına kadar ülke genelinde görülen ve arşiv belgelerinde kayıtlı grev sayısı 57'dir. Ancak 1908 yılında "hürriyet, musâvat, adalet, uhuvvet" sloganları ile ilan edilen II. Meşrutiyet ile birlikte bir özgürlük ortamı oluşmuş ve sadece 1908 yılı içinde 138 adet grev yapıldığı tespit edilmiştir (Akkaya, 2004: 140). Osmanlı Devleti tebaasında Çarlık Rusyası gibi farklı millet ve dinden toplulukları barındırmaktaydı; bunların bir kısmı ayrılıkçı hareketlerde bulunurken bir kısmı ise İstanbul'da bulunup, sosyalist hareketlerden etkilenmişlerdir. Yine Rusya'daki örgütlenmeler bağlamında Osmanlı Devleti'nde de örgütlenmelere rastlamak mümkündür.

Bu çalışmada, örgütlenebilen işçi topluluklarının Rusya'da bir rejim değişikliğine sebep olabilecek düzeye gelmesine rağmen, Osmanlı Devleti'nde neden bir araya gelemediklerinin sebepleri araştırılmıştır. Bunun için, Duyûn-ı Umûmiye İdaresi'ne bağlı olarak kurulan Reji İdaresi'nin, İstanbul'daki fabrikası olan Cibali Reji Fabrikası'nın işçilerinin oluşturduğu sendikaların nizamnameleri veri olarak alınmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılan taramalarda Cibali reji işçilerinin oluşturduğu üç sendikaya rastlanmıştır. Bu sendikalar; İttihad Cemiyeti, Amele İttihad Cemiyeti, Duhân Rejisi İstanbul Fabrikası Amele Teâvün Cemiyeti'dir.

1.Osmanlı Devleti'nde Sendikalaşmaya Kısa Bir Bakış

Osmanlı Devleti'nde devletin ihtiyaçları 19. yy.'da artık zanaat ölçeğinden fabrikaya geçişi zorunlu kılmaktaydı. Devletin atılımları ile kurulan ilk dönem fabrikaları sanayileşme içinde önemli bir yer tutarak, sanayi işçisi sınıfının doğumuna yol açmıştır. İlerleyen süreçlerde ilan edilen 1875 moratoryumu ile birlikte kurulan Duyûn-ı Umûmiye İdaresi, Osmanlı Devleti'nin önemli gelir getirisi olan ürünlerinin tekel hakkını alıp işletmiştir, böylece özel teşebbüslerin de Osmanlı Devleti sınırları içerisinde hızla arttığı görülmektedir. Açılan yeni fabrikalar işçi sayısında önemli bir artışın oluşmasına sebep olmuş ve bu işçilerin sorunlarını sesli bir şekilde dile getirildiği görülmüştür.

Osmanlı'da işçiler ile alâkalı olarak kurulan ilk cemiyet; Amelperver Cemiyeti'dir. Cemiyetin adı, ihtilafli bir konudur; bazı kaynaklar cemiyetin adının

* Burada işçilerin ortak bir şekilde, siyasi bir amaç için hareket etmeleri kastedilmiştir.

Amelperver şeklinde olmadığını, Ameleperver olduğunu söylemektedir. Erkan Serçe, bu cemiyetin “Amelperver” adını taşıdığını belirtir (Serçe, 1995: 6). Söz konusu cemiyetle alâkalı tartışma ise, gerçekten işçi örgütü olup olmadığı ile alâkalıdır. Yapılan araştırmalar; cemiyetin Rum hayırsever Osmanlı vatandaşları tarafından kurulmuş olduğunu ortaya çıkarmıştır. Buna göre cemiyet, din ya da millet farkı gözetmeden, fakir işçilere iş bulmak ve gerekli iş araçlarını sağlamakla kendini görevlendirmiştir (Serçe, 1996: 41). Bu da bize Amelperver Cemiyeti’nin iş ya da işçi sendikası olmadığını, bir hayır kurumu olarak çalıştığını göstermektedir.

1895 yılında gizli bir şekilde kurulan Amele-i Osmanî Cemiyeti, Osmanlı Devleti’nin ilk işçi sendikası olarak kabul edilmektedir. 1895’te Tophane’deki fabrikalarda çalışanların üye olduğu bu cemiyetin, merkezi Paris’te bulunan İttihadi Osmanî Cemiyeti’nin gizli yayınlarını takip eden bir cemiyet olmasından ötürü, ayrıca siyasi nitelikli işçi örgütlenmelerinin ilk örneğini oluşturmaktadır (Sülker, 1975: 23).

II. Meşrutiyet’in ilânı Osmanlı Devleti genelinde, özelde de başkent olması hasebiyle İstanbul’da, vatandaşların zihin dünyasında büyük değişikliklere yol açmıştır. 1908 devriminin sloganlarından biri olan “hürriyet”in insanlar tarafından anlaşılabilmesi ya da istismar edilmesi garip vakaların yaşanmasına sebep olmuştur. Vatandaşlar hürriyeti bahane ederek kanunlara uymaz olmuş ve düzenin işleyemediği bir ortam oluşmaya başlamıştır. Örneğin; meyhaneciler, gazinocular, kahveciler geceleri yasal süre dolduğu için dükkânlarını kapatmaları yönünde güvenlik güçlerince yapılan uyarıları, ‘hürriyet var’ diyerek geri çevirmiş ve vergi ve para cezalarını yine aynı gerekçeye dayanarak ödememişlerdir (BOA, 1324/1908). Benzer şekilde bu çalışmaya konu olan Reji Şirketi ile alâkalı olarak, Beyazıt meydanında, Fatih’te ve halka açık merkezi yerlerde tütün satışı açıktan yapılmıştı. Ancak Reji nizamnamesinden (Sağlam, 2008) bilindiği kadarıyla bu şekilde yapılan satışlar, kaçak satışlar olarak isimlendirilmiş ve kaçak satışlara yönelik ağır para cezaları uygulanmıştır. Ancak buna rağmen insanlar yine ‘hürriyet var’ gerekçesine sığınarak satışlarını gerçekleştirip, verilen cezaları reddetmişlerdir.

Bütün bu gelişmelere istinâden, hükümet 1908 yılında Tatili Eşgal Kanunu’nu (Düstûr, 1329/1909); ardından, 1909 yılında Cemiyetler Kanunu’nu çıkarmıştır. Tatili Eşgal Kanunu’nun amacı II. Meşrutiyet ile yayılan grev dalgasının önüne geçmek olmuştur. Çünkü grevler uzun süre devam edip ve neredeyse tüm sektörlerle yayılınca ekonomide kısa süren bir durgunluk dönemi yaşanmıştır. Yasa kapsamına “*umûma müteallik bir hizmet ile mükellef bulunan her nevî müessesât ile müstahdem ve amele*” girmektedir, yani kamuya yönelik hizmetliler yasa kapsamındadır. Bu yasa ile birçok sektörde, kitlesel üretim yapan işçi gruplarına grev yasağı getirilmiştir.

Cemiyetler Kanunu’nda bulunan 3. madde; genel ahlak kurallarına aykırı bir temele dayanan, ülkenin düzen ve geleneğini, devletin bütünlüğü açısından bozucu, devlet biçimini değiştirme amacına yönelik, çeşitli Osmanlı unsurlarının

siyasal yönden ayırmaya yönelik dernekler kurmanın yasak olduğunu belirtmiştir (İleri, 2009: 123). Cemiyetler Kanunu'nun izin verdiği ölçüde 1909'dan itibaren dernek adı altında sendikalar kurulmuştur.

2.Cemiyetler Kanunu (1909)

Cemiyetler Kanunu, 16 Ağustos 1909 tarihinde, 19 madde olarak hazırlanmıştır. Bu kanun, Ta'til-i Eşgal Kanunu ile durumları düzenlenmiş olan kamu hizmetini ifa edenlerin dışında kalan örgütlenmeleri düzenlemeye yönelik kurallar içermiştir.

II. Meşrutiyet sonrası ortaya çıkan çok sayıdaki cemiyetin faaliyetleri bu kanun ile denetlenmiştir. Bu kanunun işçilerle alâkalı olan kısmı; Ta'til-i Eşgal Kanunu ile sendika yasağı getirilen işçilerin tekrar örgütlenebilmesine olanak sağlamasıdır. Günümüzdeki uygulamaya benzer şekilde, cemiyet kurma serbestisi tanınmıştır; ama kurulan bu cemiyetlerin hükümete bildirilme zorunluluğu var olmuştur ve kanun ile birlikte kurulacak cemiyetin, hangi özellikleri barındırmaması gerektiği belirtilmiştir. Buna göre; genel ahlak kurallarına aykırı bir temele dayanan ve devlete ve hükümete tehlike oluşturabilecek cemiyetlerin kurulması yasaktır (md. 3), ırk ve cinsiyet esas alınarak cemiyet kurulması yasaktır (md. 4), kurulan cemiyetin gizli bırakılması yasaktır; yani kurulan cemiyetin bildiri derhal yapılmalıdır (md. 6), cemiyetin toplantı yerinde her nevi yaralayıcı ve ateşli silahların bulundurulması yasaktır (md. 11). Cemiyetler kanunu, devletin güvenlik güçlerine cemiyetler üzerinde güçlü bir denetim yetkisi vermektedir ve cemiyetlerin kontrol altında tutulması için iyi bir araç olmuştur.

Beşinci madde ile cemiyetlere üye olacaklar için sınırlamalar getirilmiştir. Buna göre; cemiyet üyelerinin yirmi yaşından gün almamış, bir cinayetle mahkûm olmamış ve medeni haklardan mahrum edilmemiş olmaları gerekiyordu. Kanunda ayrıca cemiyete üye olanların istedikleri zaman ayrılabilmelerine de imkân tanınmıştır.

Sekizinci madde ile cemiyetlerin edinebilecekleri gayrimenkul ve birikimler belirlenmiştir. Cemiyet üyelerinin, cemiyete yirmi dört altından fazla yardımda bulunmaları yasaklanmış ve daha fazla yardım yapmak isteyen üyenin hükümetten izin alması şartı getirilmişti. Bu maddeye bazı milletvekilleri, insanların tasarruf hakkını ve hürriyetlerini engelleyeceği gerekçesiyle karşı çıkmışlardır. Bu konuda hükümetin görüşünü ve kanun maddesini savunan Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, bir cemiyete üye olarak gireceklerin yirmi dört liradan fazla yardımda bulunmalarının yasaklanmasının hürriyetin aleyhinde bir durum oluşturduğunu kabul etmiştir, fakat başka devletlerde de buna benzer kurallar konulduğunu da hatırlatmıştır (Arslan, 2010: 62).

Sadrazam rakamın serbest bırakılması halinde ise cemiyetlerin para ile her yerden aza kabul edeceklerini ve hükümetin bunları denetlemesinin zorlaşacağını ifade ettikten sonra da kanuna göre hiçbir cemiyetin emlak sahibi olamayacağını

belirtmiştir (Düstûr, 1329/1909). Kanunun öteki maddeleri, kanunun şekil özellikleri ve müeyyideleri ile alakalıdır.

Kanundan anlaşıldığı kadarıyla hükümet, özgürlükleri sağlama teminatında bulunmak amacıyla ve kendisine karşı herhangi bir tehlike gelmemesi için bu şekilde maddeler belirlemiştir. 3 ve 4. maddeler hiçbir şekilde ayrımcılığa sebep olabilecek oluşumlara izin verilmediğini açıkça belirtmiştir. Ayrıca tehlikeli olabilecek örgütlenmelere de izin verilmemiştir. Cemiyetlerin şeffaf olması istenmiş ve hiçbir şekilde ateşli silahları bulundurmamaları kendilerine deklare edilmiştir. Cemiyetler kanunu ayrıca, ekonominin işleyişine müdahalede bulunabilecek örgütlü eylemlerin oluşmaması içinde bir koruyucu görevi üstlenmektedir. Çünkü Osmanlı emek tarihi incelendiğinde, ortaya çıkan işçi hareketlerinin örgütlü oldukları vakit sonuçlar alabildiği görülmüştür.

3.Sendikaların Sosyalist Düşünce ile Alâkaları

Sendika ve işçi hareketlerinden bahsedildiği vakit, sosyalist düşüncenin zorunlu bir şekilde bu oluşumlarla birlikte hareket ettiği izlenimi uyanmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nde, devletin aldığı önlemler, Osmanlı insanının kültür yapısı ve dönemin (Osmanlı son dönemi) içerisinde bulunduğu sosyo-ekonomik şartlar neticesinde sosyalist düşünce yaygınlık kazanamamıştır. Osmanlı Devleti'nde sosyalizm düşüncesinden bahsederken, özellikle dini ve etnik azınlıklardan bahsedilmesi gerekmektedir. Çünkü sosyalizmin Osmanlı Devleti'ne geliş sürecinde Avrupa ile tanışmış olan azınlıkların rolü yadsınamayacak düzeydedir. Yapılan araştırmalar ve arşiv kayıtları göstermiştir ki; etnik ve dini azınlıklar işçi hareketlerinin oluşumunda başrol oynayan karakterler olmuştur. Bu azınlıkların en öne çıkanları, Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler ve Selanik Yahudileri'dir (Ahmad, 2011: 13).

Bu dönemin temel motivasyon kaynağı milliyetçilik olmuştur. Bu durumda azınlıklar kendi ulus devletlerini kurma iddialarını ortaya atmaya başlamışlardır. Azınlıkların milliyetçi tutumlarından dolayı, Osmanlı Devleti'ndeki sosyalist örgütler hiçbir zaman ortak bir eylemde bulunamamışlar ve her azınlık kendi davasının savunucusu olmuştur. Bu sebepten ötürü tek bir Osmanlı sosyalist örgütü yerine, birçok örgüt kurulmuş ve her birinin ayrı ayrı etkinlik göstermeye çalıştığı bir durum ortaya çıkmıştır (Yerasimos, 1992: 430-431).

Osmanlı Devleti'ndeki sosyalist hareketler çağdaşları ile kıyaslandığı vakit, geç ortaya çıkmış hareketler olarak nitelendirilmektedir. Osmanlı Devleti'ndeki en eski sosyalist örgüt 1887'de ortaya çıkan Ermeni Hınçakyan Partisi ve 1890'da kurulan Taşnaksutyun'dur (Haupt ve Dumont, 1977: 36). Bu iki örgüt, sosyalist örgütlenmenin ilk örnekleri olmaları açısından bünyelerinde bir tecrübesizlik barındırdıklarından dolayı işçi kitleleri üzerinde pek etkileri olmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan ilk işçi hareketlerinde sosyalist bir bilinçten söz etmek doğru değildir. Avrupa tarihinin bir ürünü olarak başlayan işçi

hareketleri Osmanlı'da sosyo-ekonomik amaçlı olup politik boyutlara ulaşamamıştır (Detaylı bkz. Oktar ve Alan, 2018). Bu durumu Osmanlı insanının gelenekçi* dünya görüşü ile açıklamak mümkündür (Tabakoğlu, 1999: 2). Bununla birlikte devletin sosyalizm düşüncesinin yayılmasına yönelik tedbirler de sosyalizm düşüncesi önünde engeldir (Oktar ve Alan, 2018: 33).

4.İstanbul Reji İşçilerinin Sendikaları

Reji işçilerinin sendikalarına geçmeden evvel, bu işçilerin mensup oldukları şirketten bahsetmek gerekmektedir. Neticede Reji Şirketi, cumhuriyetin ilanından sonra da devam ettirilen bir Osmanlı kurumudur ve ülkede tütün üretim ve tüketiminin işleyişine dair ayrıntılı düzenlemeler yapmıştır.

4.1. Reji Şirketi

Müşterekü'l Menfaâ İnhisâr-ı Duhân-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye adı ile bilinen Reji Şirketi, Duyûn-ı Umûmiye'ye bağlı olarak, 1883 yılında kurulmuştur. 27 Mayıs 1883'te yapılan bir anlaşma ile Osmanlı Bankası Müdürü Emil Deveaux'a şirketin imtiyaz belgesi verilmiştir (BOA, 1300/1883).

Şirkete verilen tütün inhisarı imtiyazının süresi 30 yıldır, yani 1914 yılında Reji Şirketi'nin Osmanlı tütünleri üzerindeki tekel hakkı şartnameye göre bitmiş olacaktır. Şirketin sermayesi 4.400.000 Osmanlı lirası olmuştur. Şartnameye göre Reji Şirketi hasılat elde edemese bile, Osmanlı Devleti'ne yıllık 750.000 Osmanlı lirası ödeme yapmakla yükümlü olmuştur.

Reji Şirketi Gelirlerinin Ortaklar Arasındaki Dağılımı

Şirket Geliri (Osmanlı Lirası)	Duyûn-ı Umûmiye Hissesi	Hükümet-i Seniye Hissesi	Reji Şirketi Hissesi
1-500.0000	35	30	35
500.000-1.000.000	34	39	27
1.000.000-1.500.000	30	52	18
1.500.000-2.000.000	20	70	10
2.000.000+	15	75	10

Kaynak: BOA, 1300, 1883.

Tütünün üretilmesinden tüketilmesine kadar geçen tüm süreçte, Reji Şirketi müdahale edebilmiş ve tüm geliri borçlara karşılık almıştır. Bu süreçte Reji Şirketi'nin tütün üretiminin her aşamasında çalışmış olan personeline çok ağır çalışma koşulları yüklediği bilinmektedir. Fabrika işçileri, şirketin uygulamaları

* Tabakoğlu, Osmanlı içtimai yapısının özelliklerine değinirken; gelenekçiliğin Osmanlı sisteminin önemli bir özelliği olduğunu, gelenekçiliğin geçmişin birikimine sahip çıkmak olduğunu, bu yaklaşımın Osmanlı sisteminin yeni şartlara uyum ve esneklik sağladığını ve gelenekçilikle Osmanlı toplumunun çok renkli, çok dinli, çok kavimli ve çok dilli bir yapıyı nasıl ayakta tutabildiğini açıkladığını belirtmektedir (Detaylı bkz. Tabakoğlu, 1999).

altında ezilmiş ve çokça eylemlerde bulunmuştur. Bu işçilerin, ağır çalışma koşullarına karşı koymak için oluşturdukları sendikaları bulunmaktadır (Alan, 2017, 55-66).

Şirketin ağır çalışma koşullarına karşılık işçiler organize olmayan bir şekilde -kendiliğinden- eylemlerde bulunmuşlardır. Bu eylemler tepki niteliğindedir ve karma bir yapıdadır. Yani bir eylemin içerisinde hem grev hem yürüyüş hem de protesto bulunmuştur (Alan, 2017: 80-87). Ama bunların dışında, işçiler tarafından müstakil olarak sendikalar da kurulmuştur.

Sadece Cibali Reji Fabrikası için kurulan sendikaların, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden edinilen belgelerle üç adet olduğu görülmektedir. Bu sendikaların nizamnâmelerinden görüldüğü kadarıyla kapalı bir yapısı bulunmaktadır, yani bütün işçilere açık değildir. Şaşırtıcı olan; ise bu sendikaların aynı fabrikada çalışan ve aynı statüde olan işçiler tarafından kurulmasıdır.

4.2.İttihâd Cemiyeti

Bu cemiyetin varlığından bir Osmanlı arşiv belgesi vasıtası ile haberdar olmaktadır. Belgenin tarihi 14.12.1908'dir. Bu belge Reji İdaresi'nin, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği, ihbar niteliği taşıyan bir belgedir (BOA, 1326/1908). Reji İdaresi, gönderdiği ihbar mektubuna ekli olarak sendikanın nizamnâmesini de göndermiştir.

Kurulan sendikanın adı ile alâkalı bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bunun nedeni belge içerisinde "İttihâd" ismi, "Sigara Amelesi İttihâd Cemiyeti" ismi ve "Konstantinapolis Sigara Komitesi*" ifadelerinin bulunmasıdır. İttihâd Cemiyeti'nin nizamnâmesi 48 maddeden oluşmaktadır. Bu 48 madde ile sendikanın nasıl çalışacağı çok detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Cemiyet, lider üyeler** denebilecek kişilerin oluşturduğu bir genel kurul ile bir organizasyon-yürütme kurulundan müteşekkildir. Her iki kurulun da 12 üyesi vardı ve iki kuruldaki isimler neredeyse aynıydı. Genel kurulda başkan, başkan yardımcısı, genel sekreter, sayman bulunmakta ve geri kalanlar da üye sıfatı ile kurulda bulunmaktaydılar. Nitelikli üyeler olan başkan ve yardımcısı, genel sekreter ve sayman nizamnâmede 18. madde de belirtilen hükümler uyarınca, üyelerin gizli oyları ve açık sayım ilkesi gereğince seçilirdi ve bu nitelikli üyeliklerin görev süresi 1 yıldı. Üyelerin herhangi bir şekilde ölmeleri durumunda başkanlık kurulu, ölen üyenin yerine birini atamaya muktedirdi. Cemiyetin amacı, işçilerin maddi ya da manevi çıkarlarını korumak olarak belirtilmişti.

* Bu ifade belgeye ekli Fransızca ihbar mektubunda geçmektedir.

** Belirtmek gerekir ki; belgeye ekli Fransızca ihbar mektubunda lider kadrosunda üyelerden birinin tam adı "Hadji Panayet Kayas" olarak verilmiştir. Bu da bu üyenin kimliği hakkında bazı soru işaretleri oluşturmaktadır.

Cemiyet nizamnâmesinin 9. maddesinde, işleyiş esnasında istemeden hata yapan işçilerin fabrika yönetimine karşı korunacağı ve verilebilecek cezalara karşı konulacağı ya da bu cezaların hafifletilebileceği belirtilir. 10. madde, fabrika yönetiminden gelecek öneri ya da emirlerin cemiyetin esas çıkarlarına aykırı olmaması halinde, bunlara uyulması gerektiğini belirtir. 11. madde cemiyetin çıkarlarına ters düşen emirlere uyulması halinde, çıkarlara ters davranan işçilerin cemiyetten atılacağı ve her hakkını kaybedeceğini belirtir. Bu maddelerden anlaşıldığı kadarıyla İttihâd Cemiyeti, yönetime karşı bir tavır takınmış, işçilerin ağırlığını hissettirmeye yönelik düzenlemeler yapmıştır.

Nizamnâmenin 6. maddesinde faal cemiyet üyelerinin aylık 5 kuruş ödeme yapmaları kararlaştırılmıştır. Bu ödemeyi yapmayanlar ya da 2 ay üst üste bu ödemeyi geciktirenler, 2. madde de yer alan hükümlere tâbi olacaklardır, ifadeleri bulunmaktadır. 2. madde de tüm Cibali Reji Fabrikası üyelerini potansiyel üye saymaktadır, yani ödeme yapmayanlar ya da ödemeyi geciktirenler faal üyeliklerini kaybederler, bununla birlikte cemiyet üyesi olmalarından ötürü ellerinde bulundurdukları hakları da kaybederler. Mâli durumun kontrolü saymanda bulunmaktadır. Saymanın yapacağı iş, nizamnâme maddelerinde çok detaylı şekillerde anlatılmıştır. Bu da bizlere cemiyetin, para işlerinde sıkı tedbirler aldığı ve oldukça şeffaf davrandığı düşüncesini vermektedir.

Cemiyet'in lider kadrosundaki 12 isme bakıldığında bunların tamamının Rum ve Musevi'lerden oluştuğu görülmektedir Aynı şekilde yürütme kurulundaki kişilerinde tamamı Rum ve Musevi'lerden oluşmaktadır. Bunlara istinâden nizamnâmenin 39. maddesinde cemiyetin Rum ve Musevi cemâatlere mensup insanlar tarafından kurulduğu belirtilmekte ve cemiyete ait dökümanın Rumca kayıt altına alınacağı ifade edilmektedir. Burdan hareketle sendika üye alımlarının Rum ve Musevi işçilerden oluştuğunu söylemek mümkündür; çünkü nizamnâmenin ilerleyen bölümlerinde yapılması planlanan yardımların Rum ve Musevi işçilere ve onların ailelerine yapılacağı belirtilmiştir. Durum böyle olunca buraya başka milletlerden ya da dinlerden insanların üye olması gayriresmî bir şekilde engellenmiştir.

Yine bunlarla bağlantılı olarak nizamnâmenin 15. maddesi ilgi çekicidir. Mezkûr madde, cemiyet üyelerinden herhangi birinin ölümü halinde verdiği aidatların toplamının karısına ve çocuklarına verilmesi gerektiğine, eğer işçi bekâr olarak ölmüşse anne-baba ve kardeşlerine verilmesi gerektiğine, eğer herhangi bir mirasçısı da bulunmuyor ise bu aidat toplamının mülkiyetinin cemiyet fonuna geçeceğine ve bunun dörtte birlik kısmının Rum Hastanesi'ne hibe edileceğine ve bir başka dörtte birlik kısmın da Balat Musevî Hastanesi'ne hibe edileceğine ilişkin ifadeler içermektedir.

Aynı belgenin Reji yönetimi tarafından kaleme alınan şikâyet kısmında, yönetim daha önce işçilere yapılan ücret artışından sonra tekrar bir sorunla karşılaşmayacaklarını ümit etmiş; ancak buna rağmen yine de böyle bir örgütün kurulmasından ötürü tepki göstermişlerdir.

İttihâd Cemiyeti ile alakalı arşiv kayıtlarında başka bir belgeye rastlanmamaktadır. Bundan da anlaşılacağı üzere, cemiyet ya herhangi bir faaliyet yapmadan kapatılmış ya da kendini lağvetmiştir.

4.3.Amele İttihad Cemiyeti ve Duhân Rejisi İstanbul Fabrikası Amele Teâvün Cemiyeti

Bu iki cemiyeti birlikte değerlendirmemizin nedeni, arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla, sendika teşkili için neredeyse aynı dönemlerde başvuruda bulunmuş olmaları ve başvurularının, aynı oturumlarda, beraber değerlendirilerek aynı belgeler içerisinde yazılmalarından ötürüdür. Arşiv belgelerinden anladığımız kadarıyla Cibali reji işçilerinin ikinci ciddi sendikal girişimleri Amele İttihad Cemiyeti olmuştur. Bu cemiyetin varlığından haberdâr olmamızı sağlayan belge ise, 21.07.1910 tarihli dahiliye evrâkında bulunan belgedir (BOA, 1328/1910).

Bu belgeye göre, Cibali reji işçileri toplanarak bu sendikayı kurmaya karar vermişler ve bu sendikanın kuruluşunda Polilidis adlı dava vekilini tayin etmişlerdir. Bu türde bir cemiyete, daha öncede İttihâd Cemiyeti örneğinden hareketle, iyi gözle bakmayan Reji İdaresi şikayetçi olmuş ve bunu İstanbul Polis Müdürlüğü'ne bildirmiştir. Bu konu ile alakalı bir başka belgede (BOA, 1328/1910), konunun daha ayrıntılı bir incelemesi yapılmış ve konuya dair bazı tespitlerde bulunulmuştur. Buna göre sendika teşkili, Cibali reji işçilerinin kendi aralarında toplanıp, aldıkları bir karardan ziyâde; Polilidis'in teşvik, tahrik ve önderliği ile alınan bir karar niteliğindedir. Bundan ötürü Polilidis, Emniyet Genel Müdürlüğü'ne çağırılmıştır. Belgede sendika teşkili amacının, “reji idaresine karşı müşkilat ihdâs etmek ve bazı metâlibi dermeyân etmek için teşkil edilen bu sendikanın” ifadeleri ile devlet tarafının sendikaların işçilerin haklarını gözetici kurumlar olarak tanıdıklarını göstermektedir.

Bu cemiyetle alakalı 1911 yılında, Şûrâ-yı Devlet kuruluş iznini vermiştir. Bu cemiyetin kurucu üyeleri müslüman olmayan unsurlar olarak görülmektedir. Cemiyetin herhangi bir organize işçi hareketini tertiplediğine dair bilgi bulunmamaktadır; ancak referans aldığımız Şefik Saffet adlı Cibali Reji Fabrikası işçisinin mektubundan (Aydınlık, 1341/1925: 15) yola çıkarak ve sonraki süreçlerde bu cemiyetle alakalı herhangi bir bilgiye rastlanılmadığından bu cemiyetin varlığını 1924'e kadar sürdürdüğünü; ama sonraki süreç için elimizde veri olmadığını söyleyebiliriz. Amele İttihad Cemiyeti'nin 1910 temmuzunda başvurusunu yaptığı sıralarda, Amele Teâvün Cemiyeti'nin de başvuru yaptığını görmekteyiz. Bu cemiyetin varlığını 21.01.1911 tarihli, istizan niteliğindeki bir belgeden (BOA, 1329/1911) anlamaktayız. Bir önceki başlıkta bahsedilen “Amele İttihadı Cemiyeti” ile mezkûr cemiyet aynı belge içerisinde konu edilmiştir. Cemiyetlerin konu edilme nedeni ise kuruluş izni verilip verilmeyeceği üzerinedir. Belgede tütün fabrikasının “müesse-i umûmiye” den olup olmayacağı konusu da tartışılır. Müesse-i umûmiye kavramının üzerinde durulması, II. Meşrutiyet'ten

sonra kamu düzenini sağlamak için çıkarılan Ta'til-i Eşgâl ve Cemiyetler Kanunu'nda geçmesi dolayısıyladır.. Tatil-i Eşgal Kanunu'nun 8. maddesi “umuma yönelik hizmette bulunan kuruluşların işçilerinin hiçbir sûrette grev yapamayacaklarını” belirtirken, aynı mantıkla Cemiyetler Kanunu'nun 3. maddesi de devlete ve hükümete yönelik tehlike oluşturabilecek cemiyetlerin kurulmasını yasaklamıştır.

Şura-yı Devlet evrakından gösterdiğimiz, konu ile alâkalı belgede “Amele İttihâdı Cemiyeti” nin işçilerinin kamu kurumunda çalışmadıklarından ötürü kuruluş izni verilebileceği ve “Amele Teâvün Cemiyeti”nin amacının işçi yardımlaşmasından ibâret olarak görüldüğü ve bundan ötürü bu cemiyete de kuruluş izni verilebileceği görüşleri belirtilmiş ve konu Dahiliye Nezâreti'ne havâle edilmiştir. Konu ile alâkalı kararlar silsilesinin bulunduğu bir başka belgede (BOA, 1326/1910) ise; yine bu iki cemiyet birlikte değerlendirilmiştir. Bu belgeden anlaşıldığı kadarıyla Amele İttihadı Cemiyeti'nin merkez idaresi Fener'de *Filburnu Gazinosu*'nun üzerinde bulunan dairededir. Ancak bu belgedede Reji idaresinin fabrikasının müesse-i umûmiyeden olmadığı ve tatil-i eşgâl kanununun 8. maddesinin tefsirine binâen, cemiyetin kuruluşunda sakınca olmadığı ifade edilmiş, öteki cemiyet hakkında bir ifade kullanılmamıştır. Aynı şekilde, belgede tütünün *zorunlu ihtiyacâtтан* olmadığı ve işçilerinin grev hakkının bulunduğu belirtilmiştir.

Huzur-u âli-i sadrazam penâhi makâmına yazılan bir başka belgede (BOA, 23.Ke.1326/05.01.1911); ise Amele Teâvün Cemiyeti'nden bahisle bu cemiyete “âlem ve haber itâsı” nin yapılması gerektiği, cemiyetin Amele İttihadı Cemiyeti benzeri bir yapıda olmadığı ve bundan dolayı tereddüde düşülmemesi gerektiği belirtilmektedir. Konu ile alâkalı bir sonraki belge (BOA, 14.M.1327/27.05.1911) İstanbul Vilâyeti Vekâlet-i Behiyesi'ne yazılmıştır. Buna göre Cemiyetler Kanunu'nun 3. ve 4. maddeleri ile açıklanan şartlar ve bunlarla birlikte 6. maddeye göre, mezkûr cemiyetlerin nizamnameleri cemiyetler kanununa aykırı değildir, denilerek cemiyetlere kuruluş izninin verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Konunun tüm kararlarını değerlendiren ve son kararın yazıldığı belgede (BOA, 15.M.1327/28.05.1911), Reji Şirketi'nin devlete hissesinden bir kısım pay veren müesseselerden olduğu, bundan ötürü reji işçilerinin çalışanlarının “*devâir-i devlet*” ile kıyaslanamayacağı ve bunlarla bağlantılı olarak cemiyetler kanununa muhâlif olmadığı belirtilmiştir. Aynı belgenin devamında Teâvün Cemiyeti'nin amacının, nizamnâmesinde yardımlaşmadan ibâret olduğu anlaşıldığından ve Cemiyetler Kanunu'nun 6. maddesine muhalif herhangi bir durumla karşılaşılmadığından cemiyetin kuruluş izninin verilmesi gerektiği belirtilmektedir.

Kuruluş izinleri verilen cemiyetleri Sa'y ve Amel gazetesi yaptığı haberle tebrik ederken, Meşrutiyet'in ilânı sonrasında kurulan Avrupa taklidi cemiyetlerden olmaması temennilerini iletmiştir. Böylece meşrutiyet sonrası kurulan ve amacını yerine getirmeyen sendikalardan olmamaları konusuna işaret etmiştir (Sa'y ve Amel 1326/1911: 16). Ancak, Aydınlik Mecmûası'ndaki bir

makaleye göre (Aydınlık Mecmuası, 1341/1925: 9) Amele İttihad Cemiyeti'nin, “*bir gölgeden ibaret ve yalnız bine yakın olan amele arkadaşlarımızı taht-ı inhisârlarına almaktan başka bir şey olmadığı*” ifadeleri, gazetenin temennisini boşa çıkarmıştır. Amele İttihadı Cemiyeti'nin nizamnâmesine araştırmalarımızda rastlayamadık.

Amele Teâvün Cemiyeti'nin nizamnamesine (BOA, 23.Ca.1329/22.05.1911) arşiv belgelerinde rastlanmaktadır. Amele Teâvün Cemiyeti'nin kuruluş amacı, sendikanın adından da anlaşılabilceği gibi, reji işçileri arasında yardımlaşma ve dayanışmayı önelemesidir. Nizamnâmenin 1. maddesi cemiyetin merkezinin İstanbul olduğunu ve yazışmalarda resmi dil olarak Türkçe'nin kullanılacağını belirtir. 3. maddede farklı cemaatlara mensup olan reji işçilerinin herhangi bir kriter gözetilmeden, gelişimleri, üyeler arası yardımlaşma ve dayanışmanın yaygınlaştırılıp geliştirilmesi ve üye işçinin herhangi bir şekilde işini yerine getirememesi durumunda (hastalık, ölüm vs.), kendisinin ya da ailesinin zarurî ihtiyaçlarının karşılanacağı belirtilmiştir. 1. madde, fabrikada çalışan 20 yaş üstü, Osmanlı vatandaşı her işçinin, aylık 5 kuruş aidatla, sendikaya üye olabileceği belirtilmiş ve üyelik için başka bir kriter belirtilmemiştir.

Nizamnâmenin muhtelif maddelerinde yardımlaşmanın detayları açıklanmıştır. Buna göre, toplanan aidatlarla bir yardımlaşma fonu oluşturulacak ve bu fondan işçilere, para yardımı yapılacaktır. Hastalığının 8. gününe girmiş yani, hastalık süresinde ilk haftasını doldurmuş üyelere, 8. günden itibaren günlük 7 kuruş ödeme yapılması; üye işçinin ölümü halinde ailesine 200 kuruş verilmesi belirtilmiştir. Cemiyet, kuruluş nizamnâmesinde belirttiği gibi, yardımlaşma ve dayanışma amacını güderek, şirket yönetimi ile çatışmacı bir pozisyonda bulunmamıştır, bundan dolayı devlet yönetimi ile de sorun yaşamamıştır. Nizamnâmenin 37. maddesinde belirtildiğine göre, cemiyet konferanslar tertip ederek işçiler arası dayanışma ve yardımlaşma bilincini uyandırmak veya bunu arttırmak üzere faaliyetlerde bulunacaktır. Ayrıca işçilerin zorunlu ihtiyaçlarının - özellikle gıda- toptan alınarak maliyeti düşürmek; bununla birlikte sendikaya bağlı bir iktisadi işletme kurarak yeni gelir kaynakların elde edilmesiyle işçilere mâli avantaj sağlamak da sendikanın hedeflerinden bazılarıdır.

Bu iki cemiyetin devlet katında bu kadar gündem olmasının nedeni Cemiyetler Kanunu'dur. Kurulan cemiyetlerin kanuna aykırı bir durumlarının olmaması özellikle kontrol edilmiştir. Bununla birlikte ilk sendika gibi Rum ve Musevi işçiler gibi bir özelleştirmeye gitmeden Cibali Reji Fabrikası işçileri, tabirini kullanmıştır. Ancak teoride olmayan ayrımcılığın uygulamada olduğu yorumunu yapabiliriz; çünkü 1908 sonrası grevlere bakıldığında hâla grevlere katılımların gruplar üzerinden olduğu görülmektedir (Detaylı bkz. Alan, 2017: 57-64). Yine reji işçilerinin mektuplarından görüldüğü kadarıyla cemiyetler amaçlarını yerine getirmemektedir. Yani işçilerin haklarını savunmamış, işçilerin çalışma koşullarında iyileştirmeler yapılması için çalışmamış, tek fonksiyonu aidat toplayıp fabrika ve şirket yöneticileri ile iyi geçinmek olmuştur.

İttihad Cemiyeti, 1908 yılında kurulmasından ötürü Cemiyetler Kanunu (1909)'nun şart koştuğu düzenlemelere takılmamış ve nizamnâmesinde çok rahat bir şekilde Rum ve Musevi işçilere yönelik ayrımcılığını belirtebilmiştir. Amele İttihad Cemiyeti ve Duhân Rejisi İstanbul Fabrikası Amele Teâvün Cemiyeti kuruluş tarihleri itibariyle Cemiyetler Kanunu'nun düzenlemelerine takılmışlardır ve işleyişlerini ona göre düzenlemişlerdir. Nizamnamelerinde ayrıştırıcı bir unsur bulunmamakla birlikte, özellikle Amele İttihad Cemiyeti'nin kurucusu niteliğinde olan dava vekili Polilidis'in resmi kayıtlarda gayrimüslim kişiler için cemiyeti kurduklarını görmekteyiz. Burada, İttihad Cemiyeti ile alakalı olarak, Cemiyetler Kanunu'na rağmen ırk ve din temelli sendikalaşmanın olduğunu görmek mümkündür, diyebiliriz. Duhân Rejisi İstanbul Fabrikası Amele Teâvün Cemiyeti'nin nizamnâmesi herhangi bir şekilde ayrımcılığa yer vermemesine rağmen bu cemiyetin herhangi bir şekilde, bir eylemine rastlamamaktayız. Buradan hareketle cemiyetin üye toplayamadığı ya da faaliyette bulunamadığı sonucuna ulaşabiliriz.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde üretimde makinelerin kullanılması ile birlikte gelen kitlesel üretim, eskiden sanatını icra ederek geçimini temin eden zanaatkâr sınıfını zor durumda bırakmıştır. Bu zanaatkâr sınıfın bir kısmı artık sadece emeğini satmak durumunda kalan işçilere dönüşmüştür. Böylece 19. yy. sonları ve 20. yy. başlarında daha önce ortaya çıkmamış olan gruplar türemiştir.

Osmanlı işçi grupları, Osmanlı kültürünün iç dinamiklerinden kaynaklı ortaya çıkan gruplar değildir. Belirttiğimiz gibi dış dinamiklerden kaynaklanmıştır. Sanayi İnkılâbı bu dinamiklerin en önemli ayağını oluşturmuştur. Osmanlı toplum yapısı kozmopolit bir konumdadır. Özellikle İstanbul tarihsel süreç içerisinde birçok medeniyete ev sahipliği yaptığından ötürü etnik ve dini yapısına yoğun bir çeşitlilik hakim olmuştur. Bu çeşitliliklere sahip olan toplumun unsurları yine aynı şekilde işçi gruplarına dahildirler. Yapılan çalışmalar -bu çalışma kapsamında değerlendirecek olur isek- göstermiştir ki; sadece Cibali Reji Fabrikası'nda bile Rum, Musevi, Ortodoks, İtalyan, Alman ve Türk işçiler çalışmaktadır.

İşçiler çeşitli eylemlerde bulunmuşlardır. Bunlar grev, makine kırma eylemleri, basın açıklamaları ve sendikal hareketler olarak tasnif edilebilir. Ancak detaylı bir şekilde incelendiğinde; bu eylemlerin işçilerin tümü tarafından yapılmadığı görülmüş, gruplaşmaların olduğu tespit edilmiştir. Makalede açıklandığı gibi reji işçilerinin üç sendikası bulunmaktadır. Bu sendikalar 2 yıl arayla kurulmuştur. Biri 1908'de; diğer ikisi 1910 yılında olmak üzere, hemen hemen aynı tarihlerde kurulmuşlardır. Kurulan ilk sendika, nizamnâmesinde açıkça, sendikanın Rum ve Musevi işçilere ait bir örgütlenme olduğunu, faaliyetlerinin bu iki gruba mensup insanlara yönelik olduğunu belirtmiştir. Kuruluş izni verilen öteki sendikalar, Cemiyetler Kanunu'nun dayatmış olduğu sınırlamalardan ötürü, açıkça hangi gruplara hitap ettiğini belirtememiştir. Ama sendikaların uygulamalarından anlaşıldığı kadarıyla, yine müslüman ve

gayrimüslim gruplar arasında ayrımlar olduğu görülmüştür. Bu ayrımların görünen sebebi Fransız İhtilâli ile dünyaya yayılan milliyetçilik duygularının etkisidir. Her ne kadar sonradan kurulan sendikalar ırk ya da din ayrımı yapmaksızın üyelik kabul etmişse de yapılan çalışmalar bunun kâğıt üzerinde olduğunu göstermiş ve pratikte yine ırk ve din temelli işçi gruplarının ortaya çıktığı görülmüştür.

Çalışmada belgeleri ile verilen ilk sendikaya bakıldığında, üyelerin Rum ve Musevî işçiler tarafından seçildiği görülmüştür. Bununla birlikte sendika nizamnâmesinde geçen diğer ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla din ve ırk tabanlı bir asabiyetin ortaya çıktığı, ölen sendika üyelerinin mal varlıklarının bile nerelere yönlendirileceği tespit edilmiştir.

1910 yılında kurulan sendikalara bakıldığında; bu sendikaların cemiyetler kanununa muhalif herhangi bir maddesinin olmadığı tespit edilmiştir. Ancak bu konu hakkında ihtilâflı durumlar bulunmaktadır. Çünkü; varlığından haberdar olmamızı sağlayan belgede geçen ifadeler dava vekili Polilidis'in *teşvik, tahrik ve önderliği* ile ifadelerini içermekte ve burada öncü olan grubun yine gayrimüslim unsurlar olduğu görülmektedir. Ancak bu dönemde, bu sendikanın eylemleri ile alakalı bilgiye ulaşılmamıştır. Bu dönemde her ne kadar grevler yaşanmış olsa da, bu grevin düzenleyicileri arasında bu teşkilatın sorumlu olduğuna dair bir kayda rastlanmamıştır. 1910'da kurulan ikinci sendika olan, Amele Teâvün Cemiyeti'nin nizamnamesinde; reji işçilerinin ırk ya da dinine bakılmaksızın üye kabulü alacağı ve sendikanın amacının sadece işçi yardımlaşması olacağı açıkça belirtilmiştir. Ancak bu sendikanın da üyelerinin kimliklerine dair net bir bilgi yoktur; çünkü bu sendikanın herhangi bir eylemi organize edip etmediği bilinmemektedir. İlerleyen süreçte görünen durum, çalışmanın bulgularından görüldüğü gibi, sendikaların kuruluş amaçlarını yitirdiği ve işçilerinin haklarını gözetmediği şeklindedir.

Bahsedilen üç sendikanın ayrışmasının, sendikaların iç dinamiklerinden kaynaklandığı açıkça görülmektedir. Sendikalar ya sadece kendilerinden olanların katılım gösterebildiği ya da düzenlemelerin onlara yönelik olduğu sendikalar olarak görülmektedir. İşçiler arasında ayrım yapmayan ve Cibali Reji Fabrikası'nın işçisi ise üyeliğini onaylayan ve üyelerin ayrım olmadan aynı imkanlardan yararlanmasına olanak sağlayan Duhân Rejisi İstanbul Fabrikası Amele Teâvün Cemiyeti gibi işçi dayanışmasına yönelik kararları olan sendikanın hiçbir şekilde arşiv ya da yazılı basında izine rastlanmamıştır, bu da bize o sendikaya üye talebinin olmadığı ya da yetersiz oluşundan ötürü kapandığı kanaatini vermektedir.

Sendikaların yapılarından anlaşıldığı gibi, aralarında bir birlik oluşmamasının ve sınıflaşamamalarının ardında ırk, din vs. gibi ayrıştırıcı unsurlar bulunmaktadır. Bu çalışma, İstanbul ve reji işçileri bağlamında sınırlandırılmıştır; ancak literatür incelendiğinde işçi gruplaşmalarının ülkenin başka yerlerinde ve başka işçi gruplarında da görüldüğü gözlenmiş ve Osmanlı işçilerinin bir sınıf oluşturamadıkları, gruplar şeklinde hareket ettikleri görülmüştür.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA DH. EUM. THR 43/53 (20 Recep 1328/28.07.1910)

BOA DH. İD 126/19.02 (18 Kanunuevvel 1326/31.12.1910)

BOA DH. İD 126/19.03 (23 Kanunuevvel 1326/05.01.1911)

BOA DH. İD 126/19.04 (14 Mayıs 1327/27.05.1911)

BOA DH. İD 126/19.05 (15 Mayıs 1327/28.05.1911)

BOA DH. MKT. 2681/20 (20 Zilkade 1326/14.12.1908)

BOA DH. MUİ 115/4 (13 Recep 1328/21.07.1910)

BOA ŞD 2380/38 (20 Muharrem 1329/21.01.1911)

BOA ŞD. HU 3077/43 (23 Cemaziyelahir 1329/22.05.1911)

BOA ZB 74/31 (4 Ağustos 1324/17.08.1908)

BOA, İ, MMS,3367(1 Rebiülevvel 1300/10.01.1883)

Kitap ve Makaleler

“Cibali Tütün Ameleleri”, *Aydınlık Mecmuası*, Sayı: 8, Kanunusâni 1341/Ocak 1925

“Duhân Rejisi İstanbul Fabrikası Amele Teâvün Cemiyeti”, *Sa’y ve Amel*, Sayı: 5, 10.Ş.1326/23.02.1911.

Ahmad F. (2011). “Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik*, Der. Mete Tunçay- Erik J. Zürcher, (Çev. Mete Tunçay), İletişim Yayınları, İstanbul.

Akkaya, Y. (2004). “Düzen ve Kalkınma Kıskaçında İşçi Sınıfı ve Sendikacılık”, *Neoliberalizmin Tahribatı II*, 139-164.

Akşin, S. (1994). “Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49(03).

Alan M. M. (2017). *İstanbul'daki Tütün İşçileri ve Reji İdaresi (1883-1925)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Arslan Z. (2010). “Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.3, Sayı:11, Bahar. *Aydınlık Mecmuası*, Sayı: 8, Kanunusâni 1341/Ocak 1925.

Düstûr (1329/1909). 2. Tertip, C.1., Dersaadet Matbaası, İstanbul.

Genç, M. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Gündüz, A. (2005), "1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları" *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, Cilt 6, Sayı 1, 1-12.

Güran, T. (2003). *İktisat Tarihi*, Acar Matbaacılık, İstanbul.

Haupt, G., & Dumont, P. (1977). *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler* (Vol. 14). Gözlem Yayınları, İstanbul.

İler, Ü. (2009), *Türkiye'de Toplumsal Değişimin Çalışma İlişkileri Üzerindeki Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

İstanbul, İletişim Yayınları, 1998.

- Oktar, T. (1992). *Osmanlı Devleti'nde Reji Şirketi*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.
- Oktar, T. ve Alan, M. M. (2018). "Reji Şirketi Cibali Tütün Fabrikası İşçi Grevleri (1883-1925)". *Visionary E-Journal/Vizyoner Dergisi*, 9(20).
- Quataert, Donald ve E. J. Zürcher, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998.
- Sağlam M. H. (2008). "Reji Şirketi Şartnâmesi" *Osmanlı Borç Yönetimi Duyûn-ı Umûmiye 1879-1891*, C.3, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Serçe E. (1996). "Amelperver Cemiyeti", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt:1, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İstanbul.
- Serçe, E. (1995). "Mitostan Gerçeğe: Amelperver Cemiyeti", *Toplumsal Tarih*, 3(14), 6-11.
- Sieyès, E. J. (1875). *Qu'est-ce que le tiers état?* Vol. 1. Zahn.
- Sülker, K. (1975). *Sendikacılar ve politika* (Vol. 37). May Yayınları, İstanbul.
- Tabakoğlu, A. (1999). *Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları (The Outline of the Ottoman Social Structure)*. *Osmanlı Ansiklopedisi*, 17-31.
- Tabakoğlu, A. (2009). *Türkiye İktisat Tarihi*. Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Yakut, K.(1999). "Fransız İhtilâli." *Çağdaş Dünya Tarihi*, 68-84, İstanbul.
- Yerasimos, S. (1992). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Kitap 3. İstanbul: Belge Yayınları.
- Yücel, T. (1963). "Avrupa'nın Sanayi İnkılabından Önceki Çehresi ve Sanayi İnkılabı", *Türk Coğrafya Dergisi*, (22-23), 49-64.